

СОЦІОЛОГІЧНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ВІКТОР ГОРОДЯНЕНКО,

доктор історичних наук, завідувач кафедри
теорії й історії соціології Дніпропетровського
національного університету

Радянська соціологія у новітній історіографії (до 50-річчя Радянської соціологічної асоціації)

Abstract

Sociology of 1950th was the scientific disciplines, initiated not from above, but from below in reply to new realities and challenges of social life. It became possible under conditions of "thaw" owing to weakening of ideological control, proclamations by N. Khrushchev "policy of peaceful coexistence", and widening of contacts with foreign colleagues. A noticeable landmark in the process of institutionalization of sociology in Soviet Union was the establishment of the Soviet Sociological Association (SSA) in 1958 by efforts of P.Fedoseev, V.Nemchinov, A.Rumyantsev, Kh.Suleymanov, M.Kammari et al. The Ukrainian affiliated branch of SSA has been created with the active participation of such well known domestic scientists, as L.Sokhan', I.Popova, E.Yakuba, V.Chernovolenko, L.Olesnievich et al.

Besides co-ordination of scientific activity of sociologists, the SSA had to execute the mere propagandist and censorial functions. However we mustn't forget about its contribution to becoming and development of sociology as scientific discipline within the framework of the USSR.

Як відомо, соціологія середини 50-х років ХХ століття була однією з небагатьох наукових дисциплін, ініційованих не "згори", а "знизу" як свого роду відповідь на виклики суспільного життя. Деякі автори, які висвітлюють історію Радянської соціологічної асоціації, говорять навіть про "соціологічний рух" [1]. Активними діячами цього руху стали представники нового покоління гуманітаріїв, котрі, скориставшись ослабленням ідео-

логічного контролю і проголошеною М.Хрущовим “політикою мирного співіснування”, значно розширили контакти із закордонними колегами. Саме ці два чинники, за твердженням дослідників, зумовили створення в СРСР першої професійної організації соціологів — Радянської соціологічної асоціації (РСА) [2, с. 37].

Діяльність РСА в новітній історіографії історики соціології оцінюють по-різному. Разом із тим сам факт появи у 1958 році добровільної науково-громадської організації, що об'єднала наукові колективи й окремих учених, які працюють у царині соціології, свідчить про прорив соціологічного знання до радянського простору. Згідно зі Статутом головною метою Асоціації була “активна діяльність в інтересах соціального прогресу і демократизації радянського суспільства на основі підвищення професійного рівня і практичної дієвості теоретичних і прикладних соціологічних досліджень” [3, с. 932]. РСА була покликана сприяти розвитку соціології в СРСР, підвищенню теоретичного рівня досліджень, методологічній обґрунтованості та методичній надійності їх. Чимало уваги приділяли розробленню пріоритетних напрямів соціологічних досліджень у країні; застосуванню результатів соціологічних досліджень у практиці управління. До завдань, що постали перед РСА, належали також розвиток наукових зв'язків і наукової співпраці як між радянськими соціологами, так і з закордонними колегами; надання допомоги службам соціального розвитку на підприємствах і в організаціях. Крім того, РСА сприяла розвитку системи соціологічної освіти в країні, організації різноманітних форм підвищення кваліфікації соціологів тощо.

Хроніка основних подій, пов'язаних зі створенням РСА, приблизно така. Повернувшись до Москви з Амстердама, учасники III Всесвітнього соціологічного конгресу (серпень 1956-го) П.Федосєєв, В.Немчинов, А.Румянцев, Х.Сулейменова, М.Каммарі та ін. здійснили перші кроки зі створення Радянської соціологічної асоціації. Членами-фундаторами Асоціації стали Інститут філософії, Інститут права, Інститут економіки, Інститут етнографії АН СРСР, а також Інститут філософії АН УРСР та ін. Пропозицію Академії наук СРСР було ухвалено і рішенням секретаріату ЦК КПРС від 11 лютого 1958 року Радянська соціологічна асоціація була заснована [4, с. 53]. Дещо пізніше, 19 червня 1958 року на установчих зборах першим президентом РСА (тоді ця посада називалася — Голова Правління) став член-кореспондент АН СРСР Ю.Францев, віце-головою — Г.Осипов.

Створення РСА можна вважати першим кроком на шляху інституціоналізації соціології в СРСР. Наступним було заснування за 10 років Інституту комплексних соціологічних досліджень. У Статуті РСА вперше була офіційно зафіксована назва дисципліни “соціологія”. Завдяки Асоціації в офіційних документах з'явився термін “соціологія”, розширилися контакти із західними колегами, був організований переклад зарубіжної літератури, а соціологічна спільнота почала розширюватися за рахунок учених радянських республік і дістала шанс для професійної консолідації. РСА стала брати участь у роботі Всесвітніх соціологічних конгресів, що їх провела МСА, і в діяльності її дослідницьких комітетів.

У 1960-ті роки проведення конкретних соціологічних досліджень стає дедалі масовішим явищем. Виникають численні соціологічні групи, тери-

торіальні утворення й дослідницькі комітети — у Ленінграді, Пермі, Новосибірську, Свердловську, трохи згодом — в Естонії й Україні. Зростають лави колективних членів РСА. Якщо у 1961 році їх налічувалося 24, то в 1966 році — 50, причому переважно за рахунок вищих навчальних закладів, редакцій часописів та інших установ [2, с. 39].

У лютому 1966 року відбулися Загальні збори РСА, де обговорювалися перспективи розвитку соціології в СРСР. Після цієї дати фіксується поступове розширення тематики соціологічних досліджень доволі загальної проблематики ідеологічного штибу, з'являється широкий спектр конкретних питань: соціальної структури, соціальних проблем праці та управління, містобудівництва, демографії, сім'ї, побуту, неробочого часу, атеїзму та релігії, права, методики й техніки соціальних досліджень, кількісних методів у соціології, критики буржуазної соціології, соціальних проблем етнографії тощо. На початку 1990-х років РСА налічувала вже близько 6000 індивідуальних і 1300 колективних членів. У її структурі було 20 республіканських і регіональних відділень, включно із 92 філіями [3, с. 932]. Найбільшими відділеннями були Московське, Сибірське, Азербайджанське, Українське, Прибалтійське, Білоруське, Північно-Західне.

Однак поряд із позитивними функціями РСА виконувала і негативні — пропагандистські й наглядацькі. У Постанові Президії АН СРСР “Про створення Радянської соціологічної асоціації” від 19 червня 1958 року зокрема наголошувалося, що участь радянських учених у Всесвітньому соціологічному конгресі “дала змогу ознайомити зарубіжних соціологів із нашою позицією з найважливіших питань суспільного розвитку і завадило поширенню наклепницької інформації стосовно СРСР” [2, с. 38]. Слід зазначити, що створення РСА було зумовлене також необхідністю контролювати закордонні контакти радянських учених, і виконання РСА представницьких функцій відбувалося під жорстким партійним контролем.

Сучасна історіографія соціологічної науки свідчить про інтерес учених до створення і діяльності Радянської соціологічної асоціації (зокрема, див.: [5]). Серед зазначених публікацій переважають наукові статті у спеціальних часописах, але разом із тим у них міститься матеріал про особливості становлення радянської соціології, про відносини з владними структурами, про механізми координації емпіричних досліджень тощо.

На особливу увагу заслуговує стаття О.Рибцуна “Українська соціологічна асоціація: радянський період діяльності”, видана в науковому збірнику Харківських соціологічних читань [6]. У статті крізь призму діяльності Української соціологічної асоціації (УСА) розглядається радянський період розвитку української соціології упродовж 1960–1980-х років. При цьому УСА показано як цілком самостійну громадську організацію, яка свого часу відіграла серйозну роль у становленні сучасної української професійної спільноти й визнанні її закордонними соціологічними центрами. Аналіз ґрунтується на архівних документах Інституту філософії НАН України, Федеральної архівної служби Російської Федерації тощо. Виявлені дані висвітлюють, зокрема, процес становлення Київського відділення РСА, яке 1976 року було перетворене на Українське відділення Радянської

соціологічної асоціації, активну участь у діяльності якого брали такі вчені, як Л.Сохань, І.Попова, О.Якуба, В.Чорноволенко, Л.Олесневич та ін.

Слід зазначити, що інтерес до вивчення історії розвитку соціології в СРСР зафіксований у пострадянському просторі не лише у спеціальних періодичних виданнях, а й у процесі підготовки спеціалістів-соціологів. Так, на факультеті соціології та політичних наук Європейського університету в Санкт-Петербурзі була розроблена спеціальна програма навчального курсу “Історія розвитку Радянської соціології” (1950–1980 роки), що охоплює такі теми: роль соціологів як дослідників радянського суспільства в легітимації тоталітарного режиму, історичний екскурс у царину взаємовідносин партійно-державної влади й інтелектуальної еліти, досвід зовнішнього оцінювання результатів соціологічних праць тощо. У курсі аналізується зміна соціально-політичного контексту радянського суспільства в межах цього періоду розвитку соціології, розглянуто найбільш значущі теоретичні й емпіричні праці соціологів, на підставі емпіричних даних реконструюються феномени життя радянського суспільства, досліджується мотивація поведінки соціологічної спільноти, описано найтипівіші долі та наукові біографії окремих учених [7]. До цього навчального курсу додається напрочуд солідна бібліографічна база (зокрема, див.: [8]), що заслуговує на детальний історіографічний аналіз.

Починаючи від кінця 1990-х років у публікаціях соціологів спостерігається інтерес не лише до радянської соціології 1960-х років, а й до радянського суспільства загалом [9]. У цих працях проаналізовано питання історичної соціології, проблеми взаємодії соціальних наук, сутність соціально-класової структури радянського суспільства, соціологічні аспекти внутрішньої та зовнішньої політики Радянського Союзу тощо. На особливу увагу заслуговують публікації в спеціальних суспільствознавчих часописах [10]. У більшості цих статей автори проводять межу між радянським суспільством і нинішнім, зокрема у масових уявленнях. Радянські люди, на думку авторів, могли почуватися творцями історії і будівничими нового світу. Перед суспільством у цілому стояло завдання створення справедливого соціального ладу. Натомість зараз у суспільній свідомості картина прямо протилежна. Суспільство переживає свою відсталість, ницість й історичну приреченість, нездатність подолати невпинно збільшуваний розрив між бідними і багатими. Шістнадцять років страждань і злиднів виявилися марними, історичні перспективи, як стверджують автори, куди гірші за ті, що були напередодні розпаду СРСР.

Особливе місце в сучасній історіографії посідають праці, присвячені, мабуть, найвагомійшій події новітньої історії — розпаду Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Справді, ставлення вчених до цієї події неоднозначне — одні описують цей феномен із політичної точки зору, не вдаючись до аналізу функціонування і причин дезінтеграції багатомільйонної спільноти людей, інші акцентують увагу на аналізі соціальних законів, дехто розвиває навіть “нову” галузь соціології — “соціологію СРСР”. У книжці В.Петрова з такою назвою [11] зібрані його праці, присвячені становленню й загибелі Радянського Союзу, опубліковані раніше у збірниках “Об’єкт управління — населення”, “Коментар до істмату” й у низці часописів. Автор репре-

зентує свою концепцію переходу до соціалізму. На його думку, перехід передбачає два обов'язкові етапи. На першому — вихідне суспільство, як правило, буржуазне, зусиллями влади перетворюється на суспільство соціалістичної орієнтації. На другому — реалізується теоретична модель соціалізму, коли завдяки введенню до політичної системи міцних зворотних зв'язків владні структури потрапляють під контроль суспільства і державна власність на основні засоби виробництва перетворюється на суспільну власність. В.Петров намагається показати, що головною причиною загибелі СРСР було зволікання з переходом до другого етапу становлення соціалізму.

У книжці В.Петрова також уміщено статті, в яких розглянуто сценарії розпаду СРСР, а також проаналізовано теоретичні засади, на яких базувалися економісти СРСР, зокрема їхні слабкі моменти та вади. Автор наголошує, що його аналіз є не простою фіксацією історичних подій, які вже широко відображені в різноманітних літературних джерелах, а спробою вирізнити в них соціологічний аспект.

Розпад радянської системи відкинув у минуле традиції й досвід соціальних перетворень в СРСР, але не перекреслив досвіду радянської соціологічної думки. Хоча сьогодні іноді намагаються піддати забуттю все, що було зроблено за “тоталітарного” режиму.

Утім, розвиток соціології в СРСР — унікальний культурно-політичний та інтелектуальний феномен, що потребує всебічного вивчення і в історичному контексті, і в плані розуміння “соціальних ролей” соціології в різних суспільних системах. Унікальність радянської соціології полягала в тому, що попри залученість її до процесу відтворення базових ідеологічних і політичних цінностей радянського суспільства, вона стала важливим чинником його реформування. Роль радянської соціології і у функціонуванні суспільства, і у розвитку теоретичного розуміння його потребує серйозного вивчення і з'ясування її місця в системі наукових знань про суспільство.

Література

1. Волков А.И. Социология как наука и движение // Вестник РАН. — 2000. — Т.70. — № 4. — С. 344–348.
2. Становление социологии и социологические ассоциации / Под ред. В.И.Добренкова. — М., 2006.
3. Социология: энциклопедия / Сост. А.А.Гришанов, В.Л.Абушенко, Г.М.Евелькин, Г.Н.Соколова, О.В.Терещенко. — Минск, 2003.
4. Российская социология 60-х годов в воспоминаниях и документах. — СПб., 1999.
5. Решение IV отчетно-выборной конференции Советской социологической ассоциации по отчету Правления ССА // Социологические исследования. — 1977. — № 3. — С. 31–34; Руткевич М.Н. Итоги пятилетней деятельности Советской социологической ассоциации: Отчетный доклад Правления ССА // Социологические исследования. — 1977. — № 3. — С. 9–21; Советская социологическая ассоциация АН СССР (Краткая информация) // Социологические исследования. — 1977. — № 4. — С. 172–179; Сохань Л.В., Матусевич В.А. О работе Украинского отделения ССА в 1974–1976 гг. // Социологические исследования. — 1977. — № 3. — С. 131–136; Советской социологической ассоциации — 25 лет // Социологические исследования. — 1983. — № 4. — С. 168–170; 1-й съезд

Советской социологической ассоциации: конструктивная социология : Интервью с А.Г.Здравомысловым // Социологические исследования. — 1991. — № 9. — С. 50–61; Первый президент Советской социологической ассоциации (К 100-летию со дня рождения Г.П.Францева) // Социологические исследования. — 2003. — № 9. — С. 123–127.

6. *Рибичун О.В.* Українська соціологічна асоціація: радянський період діяльності // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. — Харків, 2006. — Т.1. — С. 341–351.

7. Представлено в: <http://www.eu.spb.ru>.

8. *Голосенко И.А., Козловский В.В.* История русской социологии XIX–XX вв. — М., 1995; История становления советской социологической науки в 20–30 гг. / Под ред. З.Т.Голеньковой. — М., 1989; Ленинградская социологическая школа (1960–1980-е годы) : Материалы международной научной конференции. — М., 1998; Российская социологическая традиция 60-х годов и современность : Материалы симпозиума / Под ред. В.А.Ядова. — М., 1994; Российская социология шестидесятих годов в воспоминаниях и документах / Отв. ред. Г.С.Батыгин. — М., 1999; Советский простой человек. Опыт социального портрета на рубеже 90-х / Отв. ред. Ю.А.Левада. — М., 1993; Социология в России / Под ред. В.А.Ядова. — М., 1998; Социология и власть. Сб. 1. Документы 1953–1968 / Под ред. Л.Н.Москвичева. — М., 1997.

9. *Афанасьев Ю.Н.* Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. — М., 1997; Советский простой человек: опыт социального портрета на рубеже 90-х. — М., 1993; *Козлова Н.Н.* Советские люди. Сцены из истории. — М., 2005; *Заславская Т.И.* Социальная трансформация российского общества: Деятельностно-структурная концепция. — М., 2000; *Барулин В.С.* Российский человек в XX веке. Потери и обретение себя. — СПб., 2000; *Ионин Л.Г.* Свобода в СССР : Статьи и эссе. — СПб., 1997.

10. *Романовский С.В.* История советского общества: периодизация прошлого // Социологические исследования. — 1999. — № 4. — С. 37–43; *Цветаева Н.Н.* Биографические нарративы советской эпохи // Социологический журнал. — 2000. — № 1/2. — С. 150–163; *Руткевич М.Н.* О социальной структуре советского общества // Социологические исследования. — 1999. — № 4. — С. 18–28; *Гурова О.Ю.* Идеология потребления в советском обществе // Социологический журнал. — 2005. — № 4. — С. 117–131; *Левина Н.* Теневые стороны жизни советского города 20–30-х годов // Вопросы истории. — 1994. — № 2. — С. 30–42; *Зудин А.Ю.* Культура советского общества: логика политической трансформации // Общественные науки и современность. — 1999. — № 3. — С. 59–72.

11. *Петров В.П.* Социология СССР: Очерк становления и гибели Советского Союза: Сборник. — М., 2006.